

TEISINGUMAS: SOCIALINIS PSICHOLOGINIS ASPEKTAS

ANTANAS SUSLAVIČIUS

Su teisingumu vienaip ar kitaip susiduriame kone kiekvieną dieną. Teisingumo pavyzdžiu gali būti ir privatizavimo įstatymas. Nepasitenkinimai, skriaudos, konfliktai – tai tik keletas reiškinių, kurių priežastis yra pažeistas teisingumas. Kasdieniniame gyvenime labai sunku nustatyti, teisingai ar neteisingai su tavimi pasielgė. Tokie vertinimai ir sprendimai yra subjektyvūs. Netgi juridinėje praktikoje, besiremiančioje oficialiais kriterijais, tiesos ieškoma įrodinėjant. Žmogus įvairiais būdais bando nustatyti, ar teisingai su juo elgiamasi. Ką tai konkrečiai galėtų reikšti? Matyt, mes vertiname savo vaidmenį santykiuose su kitais, išseikvotą psichinę energiją ir gaunamą atlygį. Teisingumo jausmo tokiu atveju reikėtų ieškoti elgesio ir rezultatų santykyje.

Arčiausiai teisingumo psichologinės sampratos, matyt, bus priartėję išmokymo teorijos atstovai. Pavyzdžiui, vienas šios teorijos atstovų G. Homans (1958) socialinių santykių sėkmę bando aiškinti pastiprinimo sąvokomis (2). G. Homans tvirtinimu, žmogus subjektyviai sugretina įdėtą į veiklą tiek materialias, tiek psichologines pastangas ir pasitenkinimą, gaunamą iš tos veiklos. G. Homans savo teorijoje daug kur vartoja ne psichologijos, bet ekonomikos ar jai gretimų mokslų sąvokas. Pavyzdžiui, pastangas jis vadina išlaidomis, kaštais, o pasitenkinimą – nauda. Kaštai – tai ir nepatogumo jausmas, ir savosios vertės sumažėjimas, ir atsisakymas to, kas pačiam naudinga praradimo rizika ir pan. Nauda prilygsta pasitenkinimui, savosios vertės padidėjimui ir pan. Vadinasi, vertindami savo veiklą, mes tartum samprotaujame, kiek jėgų į ją įdėjome, ką praradome ir ką gavome. G. Homans tai vadina socialiniais mainais. Socialinių mainų potekstę galima išvelgti netgi tokiuose paprastuose posakiuose, kaip „pokalbis su juo man daug kainavo“, „aš daug ką iš jo gavau“. G. Homans teigimu, žmogus tik tokiu atveju nenutrauks socialinių ryšių, jeigu gaunamas iš jų pastiprinimas viršys nemaloniuosius socialinių ryšių aspektus. Kadangi šis teiginys buvo kritikuojamas (3), G. Homans jį kiek pakeitė, įvesdamas įsipareigojimo sąvoką. Būtent įsipareigojimas (pavyzdžiui, sutartis) neleidžia bendravimo partneriams nutraukti ryšių, kai jie to nori. Suprantama, naudą ir praradimus vertina pirmiausia pats subjektas. Todėl

tam tikriems socialinių santykių ar mainų aspektams jis gali suteikti skirtingą svarbą (5).

Kartais galima labiau ignoruoti neigiamas socialinių santykių ypatybes, pabrėžiant jų privalumus, o kitais kartais – priešingai. Palyginkime posakius: „Jonas – įdomus, linksmas žmogus, nors amžinai vėluoja“, „Kas iš to Mykolo aukštojo mokslo, jeigu jis toks nekultūringas“.

Nuodugnesnė G. Homans teorijos analizė rodo, kad ryšys tarp praradimų ir laimėjimų žmogaus veikloje yra gana sudėtingas. Vargu ar galima kalbėti apie absoliutų laimėjimą ar praradimą. Praradimai vienoje srityje gali reikšti laimėjimus kitoje. Palyginkime, pavyzdžiui, praradimą, atidavus prašančiajam kad ir paskutinį rublį, su tuo pasitenkinimu (jeigu, žinoma, žmogus jį jaučia), kurį sukelia žinojimas, kad pasielgei gražiai, altruistiškai. Iš šio konkretaus pavyzdžio matome, kad psichologinė nauda, gauta iš praradimo, gerokai viršija nuostolius (kaštus). Tokios minties man puliacijos, subjektyviai pabrėžiant kurią nors socialinių normų pusę, yra neatskiriama mūsų tikrovės dalis. Ne taip jau sunku sukurti savo, kaip filantropo, įvaizdį. Pavyzdžiui, milijonieriui nesunku įtikėti savo gerosiomis savybėmis, įsteigus kokį fondą ir patogiai užginčijus buvimą savyje daug svarbesnių neigiamų savybių. Socialinių mainų teorija verčia mus naujai pažvelgti į daugelį mums įprastų reiškinių. Kadangi psichologine prasme žmogus, kad ir aukodamasis, ne vien tik praranda, bet ir įgyja (žinoma, kitame lygyje), kitaip šios teorijos požiūriu atrodo kad ir toks reiškinys, kaip altruizmas. Savo vertės pajautimas, pareigos atlikimo jausmas gali kompensuoti daugelį pastangų ar praradimų (4).

Socialinių mainų teorija, be abejo, neapsiriboja vien tik subjektyviais žmogaus veiklos vertinimais. Savieji praradimai ir laimėjimai, tiksliau, kaštai ir nauda, lyginami su kitų žmonių praradimais ir laimėjimais. O tai, žinoma, reiškia, kad mūsų vertinimai yra lyginamojo pobūdžio. Kitais žodžiais, vertinama, kiek pats subjektas įdėjo pastangų ir kokią pastiprinimą ar naudą iš to gavo, palyginti su tuo, kiek kiekvienas kitas tam tikros grupės ar organizacijos narys įdėjo pastangų ir kokią naudą iš to gavo. Trumpiau, žmogus vertina savo paties ir kitų savo grupės narių veiklą ir bando nustatyti, kiek teisingi yra socialiniai mainai. Tai vadinama „skirstomuoju teisingumu“ (distributive justice). Jo esmė – kaip kiekvienas tam tikros grupės narys suvokia savo ir kitų grupės narių indėlį ir naudą ar pastiprinimą bendroje grupės veikloje. Suprantama, kad toks grupės narių veiklos vertinimas yra įvairus. Atskiras grupės

narys savo indėlis į bendrą grupės veiklą gali vertinti kaip neproporcingą, o kartu ir neteisingai didesnį, palyginti su gaunamu pastiprinimu. Ir priešingai, kitų žmonių (žmogaus) indėlis į grupės veiklą gali būti vertinamas kaip neproporcingai mažesnis, palyginti su gaunama nauda, pastiprinimu. Taip žmogus suvokia socialinės aplinkos teisingumą. Galutiniam sprendimui dėl socialinės aplinkos teisingumo turi įtakos daug veiksnių: paties subjekto dalyvavimas skirstant teisingumą, skirstymo kriterijų aiškumas, skirstymo proceso viešumas, nuostatos į kitus grupės narius ir t.t. Skirstomasis teisingumas yra viena iš pagrindinių konstruktyvių darbiinių santykių tarp žmonių prielaidų. Privilegijos, favoritai yra neigiami kraštutiniai skirstomojo teisingumo pasireiškimai.

Žmogus įvairiai bando nustatyti, ar su juo teisingai elgiamasi. Taip atsirado taisyklės, socialinės normos, kurias irgi galima įvairiai interpretuoti.

D. Searas (7) mini 3 pagrindines taisykles, reglamentuojančias socialinių santykių teisingumą.

1. Lygybės taisyklė, skelbianti, kad kiekvienas turi gauti lygią dalį. Tai gana patraukli taisyklė, o kartu ir idealas, kurį propagavo kuo įvairiausių socialinių judėjimų atstovai, pradedant Kristumi ir baigiant K. Marksu. Be akivaizdaus išorinio patrauklumo, lygybės taisyklė turi ir neabejotinų trūkumų. Jei šios taisyklės būtų laikomasi, kiltų žmonių niveliacijos pavojus. Jeigu visiems turi būti dalijama po lygiai, tai nėra ko stengtis ką nors pasiekti. Smunka atsakomybė už savo elgesį, nes lygią dalį turi gauti ir neatsakingai besielgiantys. Mėginimas kontroliuoti šiuos reiškinius išorine jėga, kaip kad yra buvę Sovietų Sąjungoje, teigiamo rezultato nedavė. Galiausiai prieinama riba, kai nebelieka ką dalyti. Lygybės taisyklė – pati primityviausia socialinio teisingumo įgyvendinimo priemonė.

2. Skirstymo pagal poreikius taisyklė. Ji reiškia, kad skirstoma ne po lygiai, bet atsižvelgiant į kiekvieno poreikius. Tuo pat iškyla problema, kaip nuspręsti, kiek kam reikia, ir kas skirstoma. Atrodytų natūralu, kad pats žmogus geriausiai žino savo poreikius, tačiau kiekvienas gali manyti, kad jo poreikiai yra svarbesni už kito žmogaus poreikius, ir tam pateikti įtikinančių argumentų. Todėl būtina atsižvelgti į du dalykus. Pirma, žmogaus poreikiai dažnai yra vienas kitam prieštaraujantys ir vienas kitą išskiriantys. Pačiam žmogui sunku juos balansuoti, o kaip tą galėtų padaryti kitas? Antra, kiekvieno žmogaus poreikiai susiję su kitų žmonių poreikiais. Ginčytinu atveju neaišku, kam teikti pirmenybę. Jeigu reikia ir vienam, ir kitam, kieno „reikia“ yra svarbesnis? Ir

iš viso, ar įmanomas racionalus savųjų poreikių patenkinimas, nepažeidžiant kito žmogaus poreikių? Be to, remiantis A. Maslow, vargu ar galima kalbėti apie žmogaus poreikių tenkinimo baigtinumą.

3. Skirstymo pagal nuopelnus taisyklė, skelbianti, kad kiekvienas turi gauti proporcingai pagal įdėtas pastangas. Vadinas, čia jau yra pabrėžiamos pastangos, iniciatyva, atsakomybė. Kadangi jomis žmogus yra nevienodai gamtos apdovanotas, šia taisykle tarsi pripažįstama, kad žmonės yra nelygūs. Skirstymo pagal nuopelnus taisyklė kokybiškai skiriasi nuo ankstesniųjų ir tuo, kad šiuo atveju daugiausia dėmesio kreipiama ne į išorinį skirstymą, bet į natūralią žmogaus padėtį – gerą ar blogą priklausomai nuo įdėtų pastangų. Trumpai tai skambėtų šitaip: „turi tiek, kiek stengeisi, dirbai“. Išorinis skirstytojas tampa nebereikalingas, nors kartais išlieka. Taikant skirstymo pagal nuopelnus taisyklę, žmogus maksimaliai gali kontroliuoti padėtį, kur kas labiau priklausyti nuo savęs.

Skirstymo pagal nuopelnus taisyklė taip pat reiškia, kad vienas žmogus gali būti vertingesnis už kitą. Tai ypač aktualu tais atvejais, kai skirsto išoriniai skirstytojai. Ar galima, ar pateisinama ignoruoti mažiau vertą ir suteikti privatumų vertingesniam? Ir kokiais kriterijais remiantis nustatoma, kuris žmogus vertingesnis, kai taip dažnai girdime, kad pats žmogus savaime yra vertybė? Pavyzdžiui, skubios operacijos reikia profesoriumi ir rūbininkei. Kam suteikti pirmenybę ir kas tą nusprendžia? Tai ne vieninteliai šios taisyklės trūkumai. Visada išliks noras subjektyviai pabrėžti savo pastangas, siekiant tuo tam tikros naudos. Būtent pabrėžiant tam tikrų visuomenės klasių „ypatingus“ nuopelnus, pastangas ir buvo sukurtas specialus aprūpinimo ir paslaugų tinklas. Oficialiai deklaruojant lygybės principus, faktiškai buvo įgyvendinta socialinė nelygybė.

Kaip visa tai išryškėja gyvenime? Stichiškai žmogus vadovaujasi vienokiomis ar kitokiomis teisingumo taisyklėmis, kai kurioms jų suteikdamas pirmenybę arba didesnę svarbą. Kurioms? G. Leventhal (5) tvirtina, kad tai nulemia mūsų egocentriški interesai. Tad kokios nors taisyklės taikymas praktiniame gyvenime yra ginčų objektas. Teisingumo paieškos yra begalinės.

Neteisybės suvokimas psichologinė prasme prilygsta nepusiausvyros būsenai. Siekimas atstatyti pusiausvyrą prilygsta kovai už teisybę. Kovos priemonės yra kuo įvairiausios ir apima tiek realius, tiek įsivaizduojamus veiksmus. Kartais tikimasi, kad teisingumą atkurs galingesnės jėgos, pavyzdžiui, Dievas.

Jausmas, kylantis dėl patirto neteisingumo, vadinamas skriaudos jausmu (6). Jo dydis pirmiausia priklauso nuo neteisybės priešasčių suvokimo. Neteisybės priešasčių atribucijos gali būti tokios: vidinės – išorinės, pastovios – kintamos, kontroliuojamos – nekontroliuojamos. Jeigu neteisybės priešastis, pavyzdžiui, yra suvokiama kaip išorinė, t.y. nepriklausanti nuo „skriaudėjo“, skriaudos jausmas mažėja, ir atvirkščiai, suvokiant neteisybės priešastį kaip priklausančią nuo subjekto, jo kontroliuojamą, skriaudos jausmas didėja. Neteisybė, ateityje prognozuojama kaip pasikartojanti, labiau išgyvenama, kadangi jos priešastys suvokiamos kaip pastovios, palyginti su neteisybe, kuri suvokiama kaip atsitiktinė, o kartu ir laikina. Savo ruožtu tyčinė neteisybė sukelia stipresnį skriaudos jausmą, palyginti su atsitiktine neteisybe.

Skriaudos jausmą stiprina tiek išorinės aplinkybės, tiek ir vidiniai psichiniai procesai. Mąstymas, vaizduotė, atmintis telkiasi ties įvykiais, galinčiais turėti kokį nors ryšį su patirta neteisybe. Ankstesni neutralūs įvykiai dabar gali būti vertinami visai kitaip. Veikiamas skriaudos jausmo žmogus savotiškai praplečia savo neetiško veiksmų pakantumo ribas, aiškindamasis tuo, kad patirtos neteisybės daug ką pateisina jo elgesyje. Atliekamas savotiškas naudingas sau palyginimas: savo blogojo poelgio svarba subjektyviai sumenkinama, o kitų, priešingai, padidinama. Blogas veiksmas, padarytas skriaudėjui ar asmenims, panašioms į jį, sukelia pasitenkinimą. Pagrindas – subjektyviai suprastas teisingumo grąžinimas. Gynybinės reakcijos sustiprina įsitikinimą, kad elgiesi teisingai.

Daugeliu atvejų skriaudos jausmas mažina altruistines tendencijas. Būtent patirtos didelės skriaudos tampa žmogui pagrindiniu dėmesio objektu, savotiškai pateisinančiu nenorą padėti kitam. O tai savo ruožtu veikia kitų norą padėti jam. Taip bent iš dalies susikuriami nauji nusivylimai ir nemalonūs išgyvenimai.

Skriaudos jausmo dydis taip pat priklauso nuo to, kas sukėlė neteisybę. Neteisybė, patirta iš artimo žmogaus, sukelia tipišką kognityvaus disonanso situaciją. Disonantiški šiuo atveju yra tokie informaciniai vienetai: „tas žmogus yra man artimas“, „tas žmogus neteisingai su manimi pasielgė“. Galimi du pagrindiniai tokio disonanso sprendimo būdai: 1) subjektyviai sumažinti neteisingo poelgio svarbą, 2) keisti nuostatą į žmogų.

Čia paminėtos anaipat ne visos skriaudą sukeliančios priežastys. Būtina atsižvelgti ir į tai, ką vadiname individualiais asmenybės skirtumais. Bet ir iš to, kas pasakyta, galima daryti išvadą, kad skriaudos jausmas yra sudėtingas.

Teisingumą atkurti gali mėginti ir žmogus, pasielgęs neteisingai. Trumpumo dėlei vadinkime jį skriaudėju. Suvokimas, kad elgiesi neteisingai, yra iššūkis žmogaus savigarbai. Todėl reakcija į neteisingą poelgį gali būti gynybiška, pavyzdžiui, paties fakto ar jo padarinių neigimas, nuskriaustojo asmens apkalbinimas, savojo vaidmens įvykyje sumažinimas ar neigimas ir t.t. Elgdamasis gynybiškai, skriaudėjas „atkuria“ teisingumą tik savo paties akyse. Iš tikrųjų jis nieko neauaro, o tik keičia situacijos suvokimą. Žinoma, galimi ir konkretūs veiksmai. Kartais teisingumo atkūrimas ar tik jo deklaravimas gali būti psichologiškai naudingas priklausomai nuo to, kiek ir ko pareikalauja iš skriaudėjo toks teisingumo atkūrimas. Taikant socialinių mainų principą, teisybei atkurti galima ir nedaug ką atiduoti, gaunant iš to nemažai psichologinės naudos. Pavyzdžiui, kažkada Reikjavike buvo susitarta sumažinti raketų skaičių tik keliais procentais. Ginklavimosi išlaidos ir toliau liko milžiniškos, bet propagandinis triukšmas ir nauda iš to taip pat buvo didžiuliai.

Socialinis teisingumas gali reikštis keliais lygiais: 1) santykiuose su kitais žmonėmis, 2) santykiuose su grupe ar platesne bendrija, 3) santykiuose su žmogaus nekontroliuojamomis jėgomis, tokiomis kaip gamta, likimas, Dievas (1). Pastaruoju atveju teisingumo atkūrimas gali būti tik numanomas, laukiamas, pavyzdžiui, pomirtiniame gyvenime. Juo žmogus gali tikėti ar ne. Šiuo atveju žmogus pats nebando atkurti teisingumo, palikdamas tai galingesnėms jėgoms, nors protesto, maištavimo reakcijų gali būti.

Aplinką, valstybę, kurioje gyvena, jos institutus, pasaulį, žmogus irgi vertina teisingumo sąvokomis. Suvokimas, kad pasaulis yra teisingas (ar neteisingas) formuoja jo nuostatas, o kartu ir elgesį. Jeigu netikima valstybės teisiniais institutais, žmogus pats bando rasti teisybę, „imti“ teisingumą į savo rankas. O tai jau anarchija, kuriai įveikti valstybė imasi dar didesnių represijų ir neteisybės.

LITERATŪRA

1. Austin W. Justice, freedom, and self-interest in intergroup conflict // *The social psychology of intergroup relations* / Ed. W. Austin, St. Worchel, Brooks and Cole. 1979. P.121–143.
2. Homans G. Social behavior as exchange // *American Journal of Sociology*. 1958. 63.

3. Gouldner A. The norm of reciprocity: a preliminary statement //American Sociology review. 25. P.161-179.
4. Juingas A. Savarankiškumas ir nesavanaudiškumas //Gėrio kontūrai/ Red. A. Degutis ir kt. V., 1989. P.57-71.
5. Leventhal G. Fairness in social relationships // Contemporary topics in social psychology/ Ed. J. Thibout, J. Spence, R. Garson. General Learning Press, 1976. P.211-239.
6. Poznaniak W. Zaburzenia w uspołecnieniu u przestępców // Wydawnictwo Naukowe UAM. Poznan, 1982. S.220.
7. Sears D., Freedman J., Peplau L. Social psychology. Prentice Hall, 1985. P.531.